

DOMINANTNI TEORIJSKI PRISTUPI U PROUČAVANJU INTERGENERACIJSKIH ODNOSA U PORODICI

Dominant theoretical approaches to the study of intergenerational family relations

APSTRAKT: Autorka se u tekstu bavi dominantnim teorijskim perspektivama i konceptima koji pretenduju da objasne različite aspekte intergeneracijskih odnosa u porodici. Cilj rada je da ukaže na saznajne potencijale i pojedine teorijsko-metodološke nedostatke ovih teorija. Prvi deo rada obuhvata prikaz osnovnih pojmova neophodnih za promišljanje intergeneracijskih odnosa i transfera, kao i socio-demografskih prilika odgovornih za aktuelnost ove teme u proteklih nekoliko decenija. Nakon toga biće izložene osnovne postavke i doprinosi preovlađujućih pristupa ovom predmetu: teorije intergeneracijske solidarnosti i teorije intergeneracijske ambivalencije. U zaključnoj diskusiji se daje kritički osvrt na predstavljene teorijske perspektive i pregled izazova koji se javljaju pri pokušajima njihove primene.

KLJUČNE REČI: *Intergeneracijski odnosi, intergeneracijski transferi, solidarnost, konflikt, ambivalencija*

ABSTRACT: *The paper discusses the dominant theoretical perspectives and concepts which aim to explain various aspects of intergenerational family relations. The intention of this paper is to point out the epistemic potentials and some theoretical and methodological problems of these theories. The first part of this paper includes an overview of the basic concepts necessary for the study of intergenerational relations and transfers, as well as the socio-demographic circumstances responsible for the relevance of this topic during the last few decades. Following this, the dominant theoretical approaches and their contributions to this subject will be introduced: namely, the theory of intergenerational solidarity and the theory of intergenerational ambivalence. In the last section of the paper we will present a critical review of these theoretical perspectives.*

KEY WORDS: *intergenerational relations, intergenerational transfers, solidarity, conflict, ambivalence*

Uvod

Tekovine „druge demografske tranzicije“ u proteklih nekoliko decenija dovele su do dramatičnih promena porodičnih struktura i novih izazova za intergeneracijske porodične odnose. Trend demografskog starenja rezultirao je povećanjem broja višegeneracijskih porodica, dok istovremeno pluralizacija porodičnih i partnerskih aranžmana sve više produbljuje kompleksnost porodične dinamike. Kvalitet intergeneracijskih odnosa, osim što predstavlja značajnu komponentu psihološkog blagostanja pojedinca, odražava se kako na prisustvo porodične solidarnosti i transfera različitih resursa, tako i na pojavu konflikta i ambivalentnih osećanja. Zbog toga se nameće potreba za istraživanjem mnogostrukih dimenzija intergeneracijskih odnosa i njihove strukturne uslovljenosti u različitim socioekonomskim kontekstima. U tu svrhu neophodan je sofisticiran teorijsko-metodološki aparat kojim bi se obuhvatila složenost svih aspekata dinamike porodičnih odnosa. Namera ovog rada je da razmotri saznajne domete najuticajnijih teorijskih pristupa u ovoj oblasti – teorije intergeneracijske solidarnosti i teorije intergeneracijske ambivalencije.

Pojam „generacija“ i kulture međugeneracijskog prenosa

Gotovo svi rani pokušaji konceptualizacije pojma „generacija“ naglašavaju njegovu relacionu prirodu, pretpostavljajući dihotomiju prema kojoj je „svet mladih“ suprotstavljen „svetu odraslih“. Cilj klasičnih generacijskih teorija je da upotrebom ove binarne podvojenosti ukažu na generacije kao socijalno-uzrasne kategorije unutar kojih se nalaze pojedinci čije su etape u sklopu individualne životne putanje situirane u okvirima sličnog društveno-istorijskog konteksta, pri čemu, Manhajmovim (Karl Mannheim) rečnikom, „generacijska entelehija“ (generacijska svest) igra ključnu ulogu, naročito u periodima društvenih promena. Ovako shvaćen pojam generacije ne treba mešati sa kohortama, tj. makrosocijalnim demografskim kategorijama zasnovanim na uzrastu, i u vezi sa njima popularnim imenovanjem generacija u medijskom diskursu koje usled inherentne težnje ka homogenizaciji genealoških generacija nije senzibilisano za prepoznavanje mnogostrukih dimenzija globalnih društvenih nejednakosti i kontekstualnih specifičnosti koje determinišu pojedinačna iskustva.

Imajući u vidu upravo društveni kontekst, Manhajm identifikuje, pre svega govoreći o mladima unutar date „generacijske lokacije“, proces oblikovanja „distinktivnog stila i odgovora na društvo i politiku“ putem kojeg se oni odvajaju od generacije starijih i postaju „generacija po sebi“, uz dodatnu napomenu da se, umesto jedinstveno formulisanog odgovora na društvene okolnosti, unutar generacije mladih formira se mnoštvo različitih „generacijskih jedinica“ (Mannheim, 1952, prema: Tomanović, 2012: 14). Ove „generacijske jedinice“, odnosno grupe koje dele istu generacijsku svest, međusobno drugačije doživljavaju svoje okruženje i različito delaju usled mnoštva društvenih faktora i nejednakosti koje ih zatiču u datom istorijskom trenutku, te postaju „generacija za sebe“ – aktivni društveni delatnici i potencijalni inicijatori promena (Kuljić,

2009). Zbog toga bi svako posmatranje generacija kao statičnih i homogenih fenomena na globalnom društvenom planu rezultiralo zanemarivanjem klasne, rodne i etničke dimenzije, položaja unutar svetskog kapitalističkog sistema, ali i domena subjektiviteta. Osim toga, bitno je uočiti i Manhajmov uvid da nepokolebiva snaga generacijske svesti i njoj odgovarajućeg skupa ideja i simbola koji se nastoje predstaviti kao generacijske identifikacione okosnice, sadrži u sebi kategoričko odricanje ideološkog instrumentarijuma koji karakteriše prethodnu generaciju. Drugim rečima, na delu je cikličan proces međugeneracijski reprodukovane napetosti u odnosima između različitih uzrasnih grupa koja se izražava u formi vrednosnog konflikta i sukoba na nivou svakodnevnih praksi, pri čemu u svakom društvu paralelno deluju mehanizmi njene neutralizacije.

Jedan od tih mehanizama prisutan je na nivou porodice u vidu tzv. „kulture međugeneracijskog prenosa“ (Brannen, 2006; Eisenstadt, 1956) koja podrazumeva posmatranje dinamike intergeneracijskih odnosa kroz transmisiju iskustva, porodičnog kapitala i vrednosnih orijentacija stečenih u relevantnom društvenom kontekstu, obezbeđujući, generacijskim putem, socio-kulturni kontinuitet unutar porodice. Reč je o u naučnoj literaturi temeljno obrađivanom procesu socijalizacije koji podrazumeva prenošenje niza socio-kulturnih i vrednosno-emocionalnih obrazaca sa generacije na generaciju. Margaret Mid (Margaret Mead) je načinila jednu od prvih tipologija konstruisanih prema modalitetima generacijskog prenošenja. Prema Mid, možemo govoriti o „post-figurativnim kulturama“ koje odgovaraju „primitivnim“ društvima u kojima mlađi uče od starijih, „ko-figurativnim“ koje odgovaraju velikim civilizacijama u kojima i mlađi i odrasli usvajaju znanja od svojih savremenika različitih uzrasta, i „pred-figurativnim kulturama“ koje su na delu danas i podrazumevaju da odrasli takođe uče od mladih, koji crpu autoritet iz svoje sposobnosti za „pred-figurativno shvatanje još uvek nepoznate budućnosti“ (Mead, 1970: 1). Iako se može tvrditi da je reč o pojednostavljenoj evolucionističkoj tipologiji, ona je svakako korisna za sagledavanje generacijskih odnosa u smislu grubog skiciranja putanje njihovog razvoja od jednostavne kulturne reprodukcije u formi kružnice životnog ciklusa i na hijerarhiji zasnovanom uzrasnom patrijarhatu, do uspostavljanja dijaloga i međuzavisnosti generacija unutar porodice.

Tumačeni čak i na evolucionistički način, intergeneracijski odnosi i transferi na makro nivou nisu lišeni konflikata. Pjer Burdije (Pierre Bourdieu), prateći proces tranzicije u odraslost, uočava pojavu generacijske borbe za položaje unutar društvenog i simboličkog prostora. Drugim rečima, mlađi se moraju nadmetati sa predstavnicima starijih generacija zarad sticanja prava na raspolaganje ograničenim resursima i različitim oblicima kapitala (Bourdieu, 1993). Međutim, generacijski sukobi se ne odvijaju između kohorti čije uzrasne razlike predstavljaju osnovu njihove simboličke podvojenosti, već nastaju zahvaljujući karakteristikama habitusa sukobljenih aktera. Ova linija argumentacije ističe da društveno-istorijski uslovljeni habitusi pripadnika različitih generacija dovode do napetosti u okvirima međusobne dinamike interakcije usled različitog poimanja određenih društvenih praksi, njihovog legitimiteta i opravdanosti (Burdije, 1999: 161). Prva asocijacija na generacijske sukobe upravo je njihova normativna

priroda, naširoko obrađivana kroz prizmu globalnog intergeneracijskog konflikta šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka (Inglehart, 1997), koji predstavlja izvor značajnih saznanja sa stanovišta savremenih istraživanja, budući da se javlja potreba za ispitivanjem karakteristika odnosa koje sa svojom decom i unucima sada gradi generacija tzv. „bejbi bumera“.

Demografski izazovi i intergeneracijski odnosi u porodici

Zahtevi za istraživanjem intergeneracijskih odnosa u poslednjih nekoliko decenija proističu, između ostalog, iz činjenice da se karakteristike i iskustvo „bejbi bum“ generacije koja uveliko ulazi u starije doba, značajno razlikuju od onih koji su obeležavali živote njihovih prethodnika u pogledu bračnog ponašanja, preferiranih porodičnih i partnerskih formi, ali i, baumanovski shvaćenog, „fluidnog života“ današnjice. Ove promene u razvijenim društvima posledica su tzv. „druge demografske tranzicije“, procesa neraskidivo povezanog sa promenom vrednosnih orijentacija koje opisuje koncept kasne modernosti (Giddens, 1992; Beck, Beck-Gernsheim, 1995), odnosno tranzicijom ka postmaterijalističkim vrednostima (Inglehart, Norris, 2003). Bobić ukazuje na to da pored najčešće navođenih odlika „druge demografske tranzicije“ na nivou porodice – 1. tranzicije od braka ka kohabitaciji, 2. od „detecentrične“ porodice ka partnerskoj zajednici, 3. od tzv. „preventivne kontracepcije“ koja se odnosi na izbegavanje rađanja trećeg i četvrtog deteta, ka „konceptiji samoostvarivanja“ koja podrazumeva planiranje začeca, 4. od jednoobraznih porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima – i trend demografskog starenja uzrokuje promenu odnosa prema tradicionalnoj instituciji braka (Bobić, 2003: 69), što u sebi sadrži potencijal za usložnjavanje intergeneracijskih odnosa. U navedenom socio-demografskom kontekstu, sve češće dolazi do okretanja ka tipu veze koji je stabilniji od partnerstva – onoj između roditelja i dece (Gauthier, 2002: 297). Stoga je zarad kontekstualizacije intergeneracijskih porodičnih odnosa u sadašnjem trenutku neophodno uzeti u obzir demografske trendove koji oblikuju porodične forme tokom dužeg vremenskog perioda.

Intergeneracijska razmena različitih resursa može biti ograničena ili potpomognuta datom porodičnom strukturom. Aktuelna demografska kretanja i učestala pojava alternativnih porodičnih konfiguracija (jednoroditeljske porodice, postbračne kohabitacije, porodice „na daljinu“ (*commuting marriages*), porodice sa poočimom ili pomajkom, binuklearne porodice itd.), ne samo da se nužno odražavaju na kvalitet intergeneracijskih odnosa i transfera, već nagoveštavaju sve veći značaj srodstva kao bazičnog resursa. Delanje pojedinačnih aktera ovih promena usmereno ka redefinisaju modela tradicionalne porodice dovelo je do kreiranja nove višeznačne mreže horizontalno i vertikalno proširenih porodičnih odnosa. Kao rezultat, postaje sve teže utvrditi granicu između porodice i oblika društvenosti izvan nje, te možemo govoriti o „subjektivnoj porodici“, „porodici po izboru“ ili „srodničkim vezama po izboru“ (Beck, 1999, prema: Čičkarić, 2006: 20). U tom smislu, svrhovit je koncept „matrice latentnog srodstva“ (*latent-kin matrix*) koji podrazumeva da

savremene dinamične porodične strukture poseduju potencijal za dobrovoljnu aktivaciju solidarnosti i razmenu različitih resursa između članova (sadašnje, bivše ili fiktivne) porodice, do kojih po potrebi može, ali i ne mora doći (Riley, Riley, 1993). Iz ovoga bi se mogao izvesti optimističan zaključak da se promenom porodičnih struktura širi mreža potencijalno značajnih srodničkih odnosa (Riley, Riley, 1993: 187). Neka istraživanja intergeneracijske solidarnosti unutar različitih tipova porodica u američkom društvu, utvrdila su da većina ispitanika poseduje latentni „rezervoar“ resursa solidarnosti, te da će ovi oblici latentne privrženosti kao važan element intergeneracijskih odnosa sve više dobijati na značaju (Silverstein, Bengtson, 1997: 431). Stvaranje novih izvora intergeneracijske solidarnosti često izmiče iz vidokruga teoretičarima koji u sklopu konzervativnog diskursa o „krizi porodice“ i „nestanku porodičnih vrednosti“ strahuju da bi tranzicija od kolektivističkih ka individualističkim vrednostima i pojava „kulture narcizma“ (Lasch, 1986) mogli urušiti ideologiju familizma i dovesti do pada filijalne i roditeljske odgovornosti. Međutim, budući da su retka longitudinalna kros-generacijska istraživanja dugoročnih efekata transformacije porodične strukture usled razvoda, ponovnog stupanja u brak ili nekog drugog značajnog događaja, s pravom se nameće pitanje da li individualne odluke koje se tiču partnerstva i rađanja donose rizik ulaska u „novo siromaštvo“ (Bek, 2001: 159) u kontekstu intergeneracijskih odnosa, ostavljajući prostor za debatu o tome da li će doći do oskudice različitih resursa ili pak porasta verovatnoće njihovog sticanja u domenu porodice i srodničkih mreža, te se efekti „druge demografske tranzicije“ moraju tretirati kao poseban izazov intergeneracijskim odnosima. O sve većem značaju proširene porodice, srodničke solidarnosti i njenih supstituta u vidu alternativnih mreža podrške kao mehanizma borbe za preživljavanje u periodu postsocijalističke transformacije, među prvim je pisala Anđelka Milić (Milić, 2004).

Najzad, imajući u vidu da demografska kretanja umnogome oblikuju porodične strukture, obrasci koji postoje na nivou opšte populacije preslikavaju se i na sastav porodica. U tom smislu, savremena višegeneracijska ili tzv. *beanpole* porodica (Bengtson et al., 1990) koja ima oblik stuba koji grade tri ili čak četiri generacije, ne samo da je zamenila tradicionalno prošireno domaćinstvo piramidalnog oblika sa mnoštvom mladih članova na dnu i manje starijih na vrhu, već upućuje i na anahronost isticanja univerzalne dominacije parsonsijanskog modela građanske nuklearne porodice. Na primeru savremenih višegeneracijskih porodica uočava se i logičko i empirijsko razgraničenje pojmova „porodica“ i „domaćinstvo“, pri čemu je ključna odrednica prvog srodstvo, a drugog prebivalište. Naime, kako tvrdi Donald Bender (Donald Bender), pozivajući se na brojne etnografske primere, srodničke grupe ne moraju nužno formirati domaćinstva, niti su korezidencijalne grupe uvek i srodnički povezane i sastavljene od porodica (Bender, 1967: 493). Savremene proširene porodice, za razliku od predindustrijskih, ne moraju podrazumevati zajednički život više generacija u istom domaćinstvu ili neposrednu blizinu srodnika, budući da se interakcija među članovima porodice može održavati uprkos geografskoj distanci i mobilnosti zahvaljujući razvoju informaciono-komunikacionog sektora, što

predstavlja poseban izazov intergeneracijskim transferima. Bilo da se interakcija odvija licem-u-lice ili po modelu „bliskosti na daljinu”, proces vertikalizacije porodica donosi potrebu za istraživanjem intergeneracijskih odnosa u različitim porodičnim aranžmanima i društvenim kontekstima.

Model intergeneracijske solidarnosti i teorija generacijskog uloga

Za razliku od diskusija o samom konceptu generacije i njenoj primeni na makro nivou u određenom istorijskom trenutku, koje gotovo po pravilu počivaju na hipotezi o generacijskom jazu, postulirajući uglavnom konfliktnu prirodu generacijskog odnosa, svaka debata o intergeneracijskim odnosima unutar porodice implicitno se postavlja u terminima solidarnosti ili konflikta, predrasudno uvažavajući monolitnost porodičnih praksi i njima odgovarajućih emocija. Nakon pregleda savremene literature iz oblasti intergeneracijskih odnosa, postaje jasno da je danas neuporedivo manje zagovornika teze o generacijskom jazu nego što je to bio slučaj do sedamdesetih godina 20. veka. Kako tvrdi najcitiraniji teoretičar u ovom polju, Vern Bengtson (Vern Bengtson), generacijski kontrasti ne samo da sve više postaju stvar privida, već se u praksi susreću značajnije razlike unutar samih generacija nego između njih (Bengtson, 1975; Bengtson, 2011: 620). Njegovo višedecenijsko longitudinalno istraživanje intergeneracijskih porodičnih odnosa već u prvom talasu ukazalo je na neodrživost teze o generacijskom jazu. Naime, uočena je konvergencija uticaja članova porodice različitog uzrasta na razvoj sličnih vrednosnih orijentacija, i čak njihovog međusobnog jačanja, pri čemu deljenje sličnih stavova ne predstavlja rezultat direktnog međugeneracijskog transfera, već „odražava njihovu zajedničku društvenu lokaciju“ (Bengtson, 1975: 369). Drugim rečima, sličnost u pogledu vrednosnih orijentacija rezultat je delovanja porodice kao posredničke veze pri izgradnji sopstvenih uverenja u interakciji sa izvanporodičnim okruženjem. Ova tvrdnja svakako otvara prostor diskusiji o vremenskoj dinamici usvajanja vrednosnih orijentacija pripadnika različitih generacija. Odvija li se ovaj proces paralelno za sve članove porodice, uvek u skladu sa društvenim vremenom i zajedničkim svakodnevnim praksama, ili pak sukcesivno, sa određenim tačkama prekida?

Međutim, ključni doprinos Bengtsonovih istraživanja leži u nečemu još važnijem za sociologiju porodice. Radi se o nalazu da su, uprkos tome što ispitanici uglavnom pozitivno ocenjuju intergeneracijske odnose u porodici, приметne izrazite razlike u pogledu subjektivnog doživljaja kvaliteta porodične intergeneracijske solidarnosti, tradicionalno shvaćene kao skup mnogostrukih emotivnih i praktičnih aspekata kohezivnosti u odnosima između članova porodice. Nezavisno od posmatranog uzrasta ispitanika i njihove trenutne pozicije u okviru životne putanje, ispitanici roditelji su znatno pozitivnije nego njihova deca ocenjivali kvalitet međusobnih odnosa (Bengtson, Kuypers, 1971; Lendon et al., 2014: 281). Ovaj fenomen mogao bi se nazvati afektivnom intergeneracijskom asimetrijom.

Objašnjenje konzistentnosti generacijskih razlika u pogledu percepcije intergeneracijskih porodičnih odnosa pruža teorija generacijskog uloga (*developmental stake theory*) (Bengtson, Kuypers, 1971). Prema ovoj teoriji, predstavnik svake generacije unutar porodice, zavisno od faze životnog toka, ulaže određene resurse poput emocija, vremena ili materijalnih sredstava u svrhu izgradnje interpersonalnih odnosa. Prisustvo relativnih nejednakosti u pogledu količine i vrednosti „investicija“ i njihovih razmena u okviru porodice, kao i u međuljudskim odnosima uopšte, predstavlja očiglednu nužnost. Generacija roditelja nesumnjivo mobilise više različitih resursa zarad izgradnje odnosa sa svojom decom, istovremeno doživljavajući uloženo kao vid „lične ekstenzije u budućnost“ (Bengtson, Kuypers, 1971: 256), te je za očekivati da iz toga proističe njihovo visoko vrednovanje kvaliteta interakcije i intergeneracijske solidarnosti unutar porodice. Pored toga, subjektivno proživljena posvećenost koju roditelji „ulažu“ u odnos sa svojom decom uzrokuje da se njihova percepcija kohezivnosti zasniva na pretpostavci o neupitno visokom nivou zahvalnosti dece. S druge strane, rezultat udruženog efekta manjeg ulaganja dece u uspostavljanje i održavanje intergeneracijskih odnosa i veće usmerenosti ka sopstvenoj individualizaciji se ogleda u nižoj oceni kvaliteta intergeneracijskih odnosa i porodične kohezivnosti. Dakle, dok mlađe generacije teže potvrđivanju sopstvene autonomije, kod starijih je na delu potreba da očuvaju makar i prividan kontinuitet i stabilnost u porodičnim emocionalnim odnosima (Bengtson, Kuypers, 1971: 258). Drugim rečima, mehanizam opravdavanja (ne)postojanja određenog stepena porodične solidarnosti funkcioniše po principu prevođenja očekivanja u uverenja, odnosno subjektivnu procenu postojećeg balansa između lično percipirane količine uložених resursa i njihove recepcije od strane drugih.

Razvijajući svoje teorijsko stanovište, Bengtson i saradnici su sastavili model za empirijsko istraživanje intergeneracijske solidarnosti koji u sebi sadrži šest dimenzija: 1. asocijativnu (kvalitet i učestalost interakcije), 2. funkcionalnu (razmena podrške i pomoći), 3. strukturalnu (mogućnost i uslovi ostvarivanja kontakta usled, na primer, fizičke udaljenosti), 4. afektivnu (uzajamnost i doživljaj međusobnih emocija), 5. konsenzualnu (sličnosti i razlike u pogledu vrednosnih orijentacija) i 6. normativnu (sličnosti i razlike u pogledu normi koje se odnose na porodičnu dinamiku) (Silverstein, Bengtson, 1997). Nakon operacionalizacije navedenih bihevioralnih (1–3) i subjektivnih (4–6) dimenzija intergeneracijske solidarnosti, moguće je utvrditi u kakvom odnosu se one nalaze i da li među njima postoji kauzalna veza.

Na ovom mestu nameće se postavljanje jednog često prenebregavanog, naizgled trivijalnog pitanja na koje se istraživanja ovog tipa uglavnom ne osvrću – šta je to što članove porodice motiviše za učešće u silaznim i uzlaznim međugeneracijskim transferima, odnosno koji socio-psihološki mehanizmi nam omogućavaju da uopšte govorimo o intergeneracijskoj solidarnosti? Autori se oslanjaju na Homansovu (George Homans) teoriju razmene koja sugerise prisustvo međuzavisnosti navedenih dimenzija solidarnosti usled pretpostavke da se naklonost, interakcija i konsenzus u međuljudskim odnosima, naročito unutar malih društvenih grupa, uzajamno pojačavaju (Homans, 1950). Stoga

bi visoke vrednosti u okviru jedne od dimenzija iz modela intergeneracijske solidarnosti ujedno ukazivale na visoke vrednosti ostalih. Istovremeno, ovaj pristup zasnovan na nizu pojmova preuzetih iz biheviorističke psihologije i neoklasične ekonomije nastoji da ukaže na racionalnu prirodu ljudske dejstvenosti koja se ne podvrgava društvenim normama automatski, već to čini nakon svesne ili nesvesne procene troškova i koristi ulaganja različitih resursa, obično u svrhu reciprociteta i u skladu sa vlastitim interesima (Homans, 1961). Bilo da proces razmene posmatramo u okvirima altruizma ili egoizma, u osnovi ovakvog pristupa intergeneracijskoj solidarnosti nalazila bi se kontraintuitivna ideja o porodičnim odnosima kao istovremeno intimnim i proračunatim.

Postoji li balans razmene silaznih i uzlaznih intergeneracijskih transfera u različitim fazama životnog toka i da li su neke dimenzije intergeneracijske solidarnosti međusobno bliže povezane od drugih? Longitudinalna istraživanja odnosa roditelja i dece pokazuju da veća količina silaznih transfera u ranijim fazama životnog toka ima značajan uticaj na reciprocitet uzlaznih transfera i podršku koju kasnije odrasla deca pružaju svojim roditeljima (Silverstein et al., 2002). Međutim, pretpostavka o visokom stepenu sličnosti vrednosnih orijentacija starijih roditelja i njihove dece koji je prisutan uporedo sa visokim nivoima drugih dimenzija intergeneracijske solidarnosti, nije empirijski podržana (Roberts et al., 1991: 21–22). Osim izostanka objašnjenja tokova razmene koji nisu motivisani racionalnim delanjem, ograničenja teorije razmene pri pokušajima istraživanja porodičnih odnosa u kojima istovremeno postoje vrednosne razlike i visok stepen intimnosti ishode i iz zanemarivanja opterećenosti aktera familističkim normama koje anuliraju postojeće napetosti, uspostavljajući neku vrstu generacijske „zone prekida vatre” (Bengtson, Roberts, 1991: 860). Naknadno se ovaj problem pokušavao rešiti uvođenjem koncepta „moralni kapital” kojim se s jedne strane nastojala objasniti filijalna odgovornost kao skup internalizovanih društvenih vrednosti koje obavezuju decu na brigu o svojim roditeljima, dok se s druge strane pretendovalo na prevazilaženje disciplinskih i teorijskih podela budući da se radi o pojmu koji se nalazi na preseku ličnog interesa (za roditelje) i altruizma (za decu), odnosno na spajanje „normativnog” i „transakcionog” pristupa (Silverstein et al., 2012: 1253).

Osim toga, nameće se i problem empirijske provere prisustva reciprociteta intergeneracijskih transfera, budući da se postavlja pitanje načina na koji se vrši procena „objektivnih” ulaganja u vidu različitih materijalnih i nematerijalnih resursa i njima odgovarajućeg subjektivnog značenja koji im akteri razmene pridaju, što dodatno otežava imperativ longitudinalnog praćenja intergeneracijskih transfera. Najzad, imajući u vidu funkcionalističko uporište modela intergeneracijske solidarnosti, on ostaje nedovoljno senzibilisan za mapiranje odnosa moći u okvirima generacijske razmene nejednakih i raznorodnih resursa, te njima odgovarajućih implikacija na porodičnu klimu. Čini se da je gotovo nemoguće na osnovu narativa ispitanika utvrditi da li su intergeneracijski transferi i ulaganja posledica sebičnih interesa, altruizma, ili je pak reč o bespogovornom povinovanju familističkim normama. Pozitivistička tradicija koja leži u osnovi ovog teorijskog modela svakako navodi na

evidentiranje količine transferovanih resursa i pokušaje predviđanja budućih razmena, pre nego na sagledavanje interpretativnog aspekta same razmene.

Dimenzija koja nedostaje: „otkriće“ intergeneracijskog konflikta

Jedna od tekovina dugotrajnog preovladavanja funkcionalističke paradigme sa unapred normiranom vizijom „normalnih“ naspram „patoloških“ porodičnih odnosa, nesumnjivo je izraženija implicitna istraživačka usmerenost ka mapiranju porodične solidarnosti i oblicima podrške i zajedništva, nego ka dubinskom proučavanju sukoba i tenzija među članovima porodice. Čak i kada su konflikti i dezintegrativni procesi bili predmet istraživanja, odgovornost za iste pripisivala se porodičnoj strukturi umesto porodičnim procesima, odnosno kvalitetu socijalne interakcije među njenim članovima (Rodger, 1996, prema: Milić, 2007: 270). Ovo ne iznenađuje uzme li se u obzir Bengtsonovo teorijsko zaleđe koje uključuje strukturalni funkcionalizam Talkota Parsonsa (Talcott Parsons), teoriju razmene i teoriju porodičnog sistema Rubena Hila (Reuben Hill).

Uvidevši empirijske nalaze koji svedoče o učestalom ispoljavanju napetosti u porodičnim intergeneracijskim odnosima i suočivši se sa kritikama koje su isticale neophodnost otkrivanja prirode i izvora intergeneracijskih konflikata, uz prigovore da se ovom predmetu ne sme pristupiti normativno i isključivo sa zadatkom mapiranja solidarnosti i preduslova visokog stepena porodične integracije, Bengtson i saradnici modifikuju svoje prvobitno stanovište, uvažavajući konflikt kao zasebnu dimenziju intergeneracijskih odnosa (Clarke et al., 1999; Parrott, Bengtson, 1999; Bengtson et al., 2002), te razmatrajući i negativne aspekte prekomernog prisustva solidarnosti (Silverstein et al., 1996). Revidiranjem modela intergeneracijske solidarnosti, njegovi tvorci počinju da tretiraju konflikt kao sastavni deo porodičnih odnosa, pri čemu oni nisu isključivo harmonični ili napeti, već je moguće detektovati istovremeno prisustvo visokih, odnosno niskih nivoa solidarnosti i konflikta, u zavisnosti od porodične dinamike.

Izmenjeni eksplanatorni okvir istraživači u poslednje dve decenije često nazivaju „model solidarnost-konflikt“ (*solidarity-conflict model*) (Giarrusso et al., 2005; Bengtson et al., 2002). Pridodata dimenzija konflikta obuhvata šest ključnih izvora sukoba između roditelja i njihove (odrasle) dece: 1. razlike u načinu i stilu komunikacije, 2. ličnim navikama i stilovima života, 3. roditeljskim praksama, 4. neslaganja političke, religijske i ideološke prirode, 5. radne orijentacije i 6. održavanje domaćinstva (Clarke et al., 1999: 263). Kako autori zaključuju, najveći broj ispitanika izdvaja način komunikacije i životne navike kao najčešće izvore sukoba, pri čemu postojeće tenzije ne nastaju usled maglovito definisanog „generacijskog jaza“, već im uzrok leži u specifičnostima odnosa između aktera (Clarke et al., 1999: 268).

Neke od najtemeljnije ispitivanih socio-demografskih determinanti konflikta su stresni događaji u porodici (najčešće razvod), ali i varijable poput učestalosti fizičkog kontakta. Rezultati nekih istraživanja ukazuju na to da

manja učestalost i intenzitet kontakta, kao i slabija emotivna povezanost donose smanjenu mogućnost pojave intergeneracijskih sukoba (Szydlík, 2008: 108–109). U skladu sa time bi se moglo pretpostaviti da fizičko izmeštanje iz porodice porekla samo po sebi doprinosi rastu neslaganja. Međutim, imajući u vidu modifikovanu prirodu savremenih višegeneracijskih porodica, odnosno mogućnost istovremene pojave geografske mobilnosti i emocionalne bliskosti, čini se da su od samog „cepanja“ domaćinstva značajniji pozicioniranje konflikta u okvirima životnog toka osoba čija se interakcija analizira, kao i određeni individualni i strukturno uslovljeni aspekti dinamike datog odnosa.

Nadovezujući se na prethodno, ističemo i teoriju razvojne shizme (*developmental schism theory*) prema kojoj do sukoba dolazi zbog toga što se roditelji i njihova deca u istom trenutku nalaze u različitim fazama životnog toka (Fingerman, 1996), koje podrazumevaju drugačije brige, potrebe i očekivanja. Mladi koji prolaze kroz zgusnuto postavljenje ključne tačke obrazovno-radne i porodično-stambene tranzicije, mogu imati slabiju potrebu i manje vremena za komunikaciju sa starijim članovima porodice koji, s druge strane, usled anticipirane profesionalne desocijalizacije mogu imati izraženu želju za socijalnim kontaktima i emocionalnom podrškom u porodici. Ovime se otvara prostor sagledavanju intergeneracijskih odnosa kroz perspektivu manhajmovski shvaćene „neistovremenosti savremenika“, ali kroz interpretaciju u ključu perspektive životnog toka, umesto kroz jednodimenzionalnu uvremenjenost aktera u različitim društveno-istorijskim trenucima. Ovaj pristup omogućio bi znatno detaljniju analizu i razumevanje dejstvenosti aktera, nego što je to slučaj sa teorijama koje sukobe unutar porodice tumače kao posledicu generacijskog jaza ili porodične strukture.

Nova perspektiva: teorija intergeneracijske ambivalencije

Krajem devedesetih godina pojavila se radikalnija kritika modela intergeneracijske solidarnosti, koja je insistirala na još težnjoj povezanosti dveju dimenzija. Stav da visok nivo bliskosti, brige i podrške može postojati uz paralelno ispoljavanje sukoba i tenzije, predstavlja osnovu *teorije intergeneracijske ambivalencije* (Luescher, Pillemer, 1998) čije su temelje postavili Kurt Lušer (Kurt Lüscher) i Karl Pillemer (Karl Pillemer). Iako je jasno da pojam ambivalencije u sebi sažima ideju o istovremenom prisustvu solidarnosti i konflikta, u okviru ove perspektive postoje neslaganja u pogledu konceptualizacije ambivalentnog karaktera interpersonalnih odnosa.

Neki teoretičari pri operacionalizaciji pojma „ambivalencija“ prednost daju kontradiktornim emocijama, smatrajući da je reč o sumi pozitivnih i negativnih osećanja prema roditelju ili detetu (Fingerman et al., 2008). Nalazi istraživanja fokusiranih na emocije govore o češćem ambivalentnom odnosu dece prema roditeljima (nezavisno od uzrasta ispitanika), nego obrnuto – potkrepljujući time teoriju generacijskog uloga. Međutim, ovakvim istraživanjima nedostaje uvid u proces generisanja ambivalencije posredstvom uloge koju pojedinac obavlja

u porodici. Naime, svaki položaj u porodici, najpre posmatran kroz rodnu i generacijsku dimenziju, karakterišu određene norme, stavovi i očekivanja, koji mogu biti manje ili više precizno formulisani, ali i oprečni. Prema tome, uzrok konfliktima, kako na interpersonalnom, tako i na nivou subjektiviteta, mogu biti nespojivosti različitih normi, očekivanja i njima odgovarajućih ponašanja – naročito u periodima individualnih tranzicija – što čini pristupe životnog toka i strukturisane individualizacije, prema kojima se dejstvenost aktera posmatra u sklopu njihovih strukturnih obeležja, neodvojivim od istraživanja integeneracijskih odnosa. Na primer, tokom tranzicije u odraslost mladi su posvećeni dostizanju nezavisnosti od roditelja u različitim domenima, istovremeno očekujući i prihvatajući silazne intergeneracijske transfere, odnosno roditeljsku pomoć u vidu različitih resursa. S druge strane, u društvima subprotektivnog tranzicionog režima i ukorenjene familističke ideologije koja podrazumeva i internalizovanu normu o obaveznoj celoživotnoj brizi za potomstvo, roditelji mogu osećati krivicu ukoliko ne uspevaju da obezbede svojoj deci potrebne resurse za ostvarivanje autonomije. Uzmemo li u obzir rodni aspekt intergeneracijskih odnosa, iako bi teorija generacijskog uloga sugerisala suprotno, mogli bismo pretpostaviti da je ambivalentnost prisutnija u slučaju majki nego očeva, usled specifično ženskog konflikta uloga koji je posledica njihovog dvostrukog opterećenja, odnosno izazova usaglašavanja uloga vezanih za privatnu i javnu sferu. Iako se istraživanja rodne dimenzije porodičnih odnosa u ključu teorije intergeneracijske ambivalencije tokom poslednje dve decenije relativno često vrše (Pillemer, Sutor, 2002; Pillemer, 2012; Lendon et al., 2014), neretko izostaje dubinsko ispitivanje efekta drugih strukturnih faktora usled uglavnom etnički i klasno homogenih uzoraka.

Dakle, ambivalentna osećanja u intergeneracijskim odnosima mogu imati poreklo strukturne prirode i verovatno je da će se na nivou subjektiviteta aktivirati nakon suočavanja sa strukturalnom ambivalencijom – onom koja je ugrađena u društvene odnose. Međutim, kada govorimo o ambivalenciji strukturalnog porekla, ne pozivamo se na pojednostavljenu izvornu podelu na „sociološku ambivalenciju koja proizilazi iz lokacije pojedinca u društvenoj strukturi, i psihološku, koja se proživljava na individualnom nivou“ (Luescher, Pillemer, 1998: 414–415). Nasuprot tome, prednost dajemo rekonceptualizaciji pojma ambivalencije iznetoj nekoliko godina kasnije, u radu Konidis (Ingrid Connidis) i MekMulin (Julie McMullin). Autorke kritikuju teoriju intergeneracijske ambivalencije u njenom prvobitnom obliku, zasnovanu na razlikovanju dva tipa ambivalencije, umesto toga govoreći o istoj kao o „društveno strukturisanim suprotnostima koje se manifestuju u interakciji“ (Connidis, McMullin, 2002: 558). Pozivajući se na tradiciju feminizma i kritičke teorije, one naglašavaju da se koncept intergeneracijske ambivalencije ne može posmatrati izvan društvenih odnosa unutar kojih su određene grupe privilegovane, te da pojedinci u skladu sa datim strukturnim obeležjima, kroz porodičnu dinamiku grade dejstvenost i ambivalentna osećanja i prakse, pri čemu ističu i da su intergeneracijski odnosi neizbežno bazirani na konfliktima koji nisu epizodni, već trajni obrazac interakcije (Connidis, McMullin, 2002: 559). Dosledno konstruktivističkim načelima Bergera (Peter Berger) i Lukmana (Thomas Luckmann), one

zaključuju da je ambivalencija permanentna karakteristika intergeneracijskih odnosa, budući da istovremeno konstituiše socijalnu interakciju i biva njome konstruisana (Connidis, McMullin, 2002: 559).

Ipak, kako god odredili pojam ambivalencije u intergeneracijskim odnosima, najvažnije je uočiti da se radi o fenomenu koji je nužno posmatrati u okvirima perspektive životnog toka i strukturisane individualizacije. Razlog ovome je centriranje diskusija o intergeneracijskoj solidarnosti, konfliktu i ambivalenciji oko odnosa autonomije i zavisnosti (Silverstein et al., 2010: 1008), odnosno promene i kontinuiteta unutar životnog toka. O kojem god životnom dobu unutar pojedinačne životne putanje da je reč, porodična intergeneracijska solidarnost i tenzija su u svakom trenutku skopčane sa potrebom pojedinaca za individualizacijom i sticanjem autonomije, ili pak, potrebom za oslanjanje na porodične emocionalne, materijalne i druge resurse. Napetost između autonomije i zavisnosti, kao i društveno indukovane sukobljene norme i vrednosti, prate kako individualne tranzicije u okviru životnog toka, tako i promene u porodičnim strukturama i ulogama. Ambivalencija se stoga može izraziti ne samo emocionalno, strukturno ili vrednosno, već i kao produkt ukrštanja ovih dimenzija, na primer u slučaju da roditelji i deca dele klasni položaj i životne šanse, ali se razlikuju u pogledu vrednosnih orijentacija i stilova života (Brannen, 2003: 3). Zbog složenosti i višedimenzionalnosti ambivalencije koja je ugrađena u intergeneracijske odnose, ključno je pri njihovom istraživanju uzeti u obzir životni tok i kontekstualne činioce unutar kojeg je on situiran.

Istraživanja intergeneracijskih odnosa u okviru perspektive životnog toka možemo grubo podeliti na ona koja prate promene u kvalitetu porodičnih odnosa i intergeneracijskih transfera u odnosu na različite faktore, i ona koja se bave načinima na koje životni događaji oblikuju interakciju unutar porodice. Potonja se najeksplicitnije oslanjaju na koncept „povezanih života“ (*linked lives*) koji ističe međuzavisnost delanja članova porodice, polazeći od premise da tranzicione tačke u životnom toku predstavljaju najpogodniji poligon za proučavanje intergeneracijskih odnosa (Elder, 2000: 1617–1620). Najčešći predmet istraživanja su efekti razvoda i (ponovnog) stupanja u brak, te se čini, iako konzistentnost nalaza ovakvih studija varira, da bračno ponašanje u generaciji roditelja samo po sebi u značajnijoj meri pogađa intergeneracijske odnose, nego što je to slučaj sa bračnim praksama odrasle dece čiji se uticaj može posmatrati samo uslovno jer zavisi i od drugih parametara poput stambene obezbeđenosti razvedene odrasle dece.

Tempo tranzicija, odnosno trajanje i redosled ključnih događaja u socijalnoj biografiji, takođe se posmatraju u kontekstu „povezanih života“ i od izuzetne su važnosti za proučavanje intergeneracijskih odnosa. Neki od prvih socioloških tekstova na ovu temu nastojali su da dovedu u vezu promene u kvalitetu intergeneracijskih odnosa sa „socijalnim taktom“ individualnih trajektorija, odnosno njihovom normativnom uvremenjenošću (Hagestad, 1986). Zahtev za ovakvim tipom istraživanja posledica je razgradnje „standardne biografije“ i njenom zamenom tzv. refleksivnom *self-made* biografijom „izbora“ mlađih generacija u zapadnim društvima u drugoj polovini 20. veka. Ovaj trend je u

postsocijalističkim društvima nastupio sa zakašnjenjem, te se imajući u vidu rezultate istraživanja o tranziciji u odraslost u Srbiji u protekle dve decenije (Tomanović et al., 2012; Tomanović et al., 2015), otvaraju pitanja njegovog dugoročnog uticaja na intergeneracijske odnose. Fenomen „produžene mladosti“, otežan pristup bazičnim materijalnim resursima, različita kulturalna ograničenja poput paternalizma i infantilizacije deteta, odlaganje formiranja porodice opredeljenja i duži ostanak mladih u porodici porekla neki su od nalaza ovih studija koji upućuju na neminovno prisustvo intergeneracijske ambivalencije. Upravo zbog prepoznavanja strukturno i normativno uslovljene ambivalencije u porodičnim odnosima, teorija intergeneracijske ambivalencije može biti korisna za razumevanje specifičnosti intergeneracijskih odnosa u postsocijalističkim društvima.

U procesu postsocijalističke transformacije, vladajuće elite usled legitimacijske krize nalaze uporište u transsistemskim patrijarhalno-tradicionalističkim ideološkim matricama (Pešić, 2017: 36), čije je mehanizme reprodukcije socijalistički sistem prethodno znatno oslabio. Kako je period restauracije kapitalizma u Srbiji obeležen urušavanjem sistema socijalne zaštite i sužavanjem njegovog obuhvata, nedovoljno razvijen sistem institucionalne podrške i oskudica različitih resursa nadomešćeni su prebacivanjem odgovornosti na pojedinačne grupne i individualne aktore, što je osigurano specifičnim normativnim kontekstom – najpre familističkom ideologijom, tj. diskursom o porodici kao neprikosnovenom središtu ukupne ljudske egzistencije (Milić, 2007: 224). Budući da normativne pretpostavke familističke ideologije amblematično sažimaju patrijarhalnost i tradicionalističke vrednosne orijentacije, o familizmu se može govoriti i kao o transsistemskom diskursu. Oslanjanje na intergeneracijske transfere i iznuđenu porodičnu solidarnost stoga postaju prećutna državna strategija kojom se maskira neefikasnost i nedostupnost javnih službi. Rečnikom teorije intergeneracijske solidarnosti – moralni kapital unutar porodice u postsocijalističkom kontekstu predstavlja kompenzaciju za njegov nedostatak na nivou društva.

Jedna od posledica pomenutog društvenog konteksta jesu strategije oslanjanja mladih na finansijske, stambene i druge resurse porodice porekla. U tom smislu, fenomen „produžene mladosti“ rezultat je delovanja strukturnih i normativnih ograničenja tranzicije u odraslost, praćen ambivalencijom usled tenzije između autonomije i zavisnosti – što zajedno blokira individualizaciju životne putanje (Tomanović, Ignjatović, 2004). Strukturno i normativno uslovljena ambivalencija prisutna je i kada je reč o odnosu roditelja i njihove odrasle dece. Na primer, oslanjanje na tzv. „baka servis“ s jedne strane predstavlja od strane mladih roditelja pozitivno ocenjen i poželjan vid neformalne podrške, koji s druge strane često onemogućava individualizaciju roditeljstva (Tomanović et al., 2016: 46). Na strani starijih roditelja je, pak, prisutan konflikt između „norme obaveze“ i „norme neuplitanja“ (Mason et al., 2007), odnosno pružanja pomoći svojoj deci pri odgoju unuka i zahteva za uvažavanjem njihove autonomije pri organizovanju roditeljskih praksi. Stoga možemo primetiti da se u okviru životnog toka u svakoj od njegovih faza ispoljava nekakav oblik strukturno i normativno uslovljene intergeneracijske ambivalencije.

Navedene pojave u kontekstu Srbije uglavnom ne predstavljaju izraz individualizacije i ličnog izbora, već posledicu društvenih ograničenja koja tranzicione procese udaljavaju od postojećih normi koje se tiču njegovog tempa. Ovaj uvid od posebnog je značaja uzimajući u obzir pretpostavku da isti životni događaji mogu imati različite efekte na odnose unutar dijade roditelj-dete u zavisnosti od toga da li njihov sled prati društvena očekivanja toka tranzicije. Drugim rečima, prisustvo socijalne biografije koja teče po liniji društvenih normi nosi veći potencijal za izgradnju skladnih intergeneracijskih odnosa, dok u suprotnom, tranzicioni procesi mogu narušiti njihov kvalitet (Hagestad, 1986). Primera radi, moglo bi se pretpostaviti da preplitanje obrazovno-radne i porodično-stambene tranzicije donosi više izazova intergeneracijskim odnosima u porodici, nego u slučaju njihovog sukcesivnog odvijanja.

Budući da se porodični stres i pritisci izazvani periodima tranzicije često nalaze izvan domena javnopolitičkih mera, na pojedincima i porodicama ostaje aktivacija raspoloživih tipova kapitala i resursa, kao i strategija pomoću kojih se može povratiti ravnoteža u intergeneracijskim odnosima. Strategije prilagođavanja često uključuju samorefleksivne mehanizme redefinisanja situacije, u smislu prisustva manjeg ili većeg nivoa ambivalencije u intergeneracijskim odnosima. Jedan od razloga zbog kojih je ambivalentnost posebno izražena u tranzicionim periodima je činjenica da je tenzija između autonomije i zavisnosti delom uzrokovana suočavanjem sa dobicima i gubicima tranzicionog procesa. Radi se o tome da prelazak iz jedne faze u drugu podrazumeva usklađivanje sa normama vezanim za novostечenu ulogu, nespojivim sa normama pređašnje uloge na ličnom i porodičnom nivou. Stoga će teorijski i empirijski razvoj pristupa intergeneracijske ambivalencije u odnosima roditelja i njihove odrasle dece i unuka u budućnosti morati da bude fokusiran na periode tranzicije u okviru životnog toka (Luescher, Pillemer, 1998: 423). U tom smislu, i koncept „povezanih života“ sve više dobija na značaju pri istraživanju intergeneracijskih odnosa u savremenim porodicama s obzirom na to da se proteže izvan granica nuklearne porodice.

Diskusija

Evidentan psihologizam Bengtsonovih pionirskih radova u oblasti intergeneracijskih odnosa doveo je do zakasnelog prepoznavanja sociološke dimenzije ove problematike. Preuranjeno proklamovanje nestanka generacijskog kontrasta i tretiranje porodične solidarnosti kao spone između izvanporodičnog okruženja i samih aktera za posledicu je imalo nedovoljnu senzibilisanost modela intergeneracijske solidarnosti za potpunu integraciju pristupa životnog toka i strukturisane individualizacije. Bez uvažavanja mnogostrukih strukturnih obeležja aktera i njima uslovljenih ograničenja delanju, ovaj model nije mogao pružiti iscrpnu i sistematičnu analizu intergeneracijskih odnosa. Čak ni teorija generacijskog uloga, čiji je saznavni potencijal neupitan (iako se može dovesti u pitanje ekstrapolacija tržišne logike na porodične transfere na kojoj počiva), u svom izvornom obliku nije dosegla dalje od obaveštenja o subjektivnoj

interpretaciji kvaliteta intergeneracijskih odnosa. Ono što je nedostajalo teoriji intergeneracijske solidarnosti i konceptu generacijskog uloga jeste mehanizam uvida u proces generisanja afektivne asimetrije posredstvom društvene uloge aktera, kao i eksplikacija strukturnih i normativnih ograničenja unutar kojih je situriana nejednaka razmena resursa u intergeneracijskim odnosima. Ista primedba može se uputiti i autorima koji se služe pojmom ambivalencije tretirajući ga kao prost zbir kontradiktornih emocija prema članu porodice. Zaključci ovakvih istraživanja afektivnog disbalansa (Fingerman et al., 2008) gotovo da se ne razlikuju od zaključaka do kojih dolaze Bengtson i saradnici.

S druge strane, model intergeneracijske solidarnosti, kako u svojoj izvornoj verziji, tako i uz naknadni dodatak dimenzije konflikta, jeste pogodan za detektovanje ambivalentnih osećanja budući da svaka dimenzija sadrži mogućnost merenja i solidarnosti i konflikta. Ipak, analiza u tom slučaju nužno počinje i završava se na nivou subjektiviteta. Stoga bi se moglo tvrditi da pomenuti model pruža uvid u emocionalni „proizvod“ intergeneracijskog odnosa, bez ulaska u proces njegove konstrukcije posredstvom strukturnih faktora. Iz njega se, na primer, ne može steći uvid u motive intergeneracijske solidarnosti i transfera, niti je moguće njihovo razlučivanje od ideologije familizma i s njome povezanih strukturnih ograničenja, odnosno tzv. „polu-prisilne solidarnosti“ (Tripković, 2009: 235; Milić, 2004: 342). Ni dodatak dimenzije konflikta na prvobitni model intergeneracijske solidarnosti nije rešio navedene probleme. Na primer, zaključci o konfliktima ideološke, političke ili religijske prirode često su izloženi bez podataka o klasnom poreklu i nivou obrazovanja ispitanika, kao i o eventualnoj međugeneracijskoj pokretljivosti. Manjkavost jeste i činjenica da je Bengtsonov model uglavnom prilagođen kvantitativnim istraživanjima, što otežava pristup interpretativnoj dimenziji intergeneracijskih odnosa. Njegov krajnji domet predstavlja relativno statična slika „porodične klime“ i izostanak objašnjenja dinamike izgradnje samog odnosa, tj. onoga što bi se moglo nazvati *doing family*.

S druge strane, teorija intergeneracijske ambivalencije (Luescher, Pillemer, 1998; Connidis, McMullin, 2002), predstavlja pokušaj uvođenja sociološke perspektive u ovo istraživačko polje i prevazilaženja dihotomne logike iza teorije intergeneracijske solidarnosti. Osim što postulira nužnost sinergije solidarnosti i konflikta, ovaj pristup njihov izvor nalazi u kontradiktornim normama, praksama i očekivanjima koji važe za svaku od uloga – i to posebno u okviru tranzicionih perioda unutar životnog toka – što u sebi sadrži pretpostavku o strukturnom poreklu ambivalentnih osećanja u porodičnim odnosima. Na taj način otvara se prostor sociološkoj nadgradnji postojećih psihologističkih teorijskih modela. Primera radi, pojmovni aparat teorije generacijskog uloga ne može objasniti izraženije prisustvo ambivalentnih osećanja kod majki, nego kod očeva. Takav nalaz bio bi u koliziji s njenom pretpostavkom da veće ulaganje u odnos znači i pozitivniju percepciju istog, što znači da joj je neophodan nivo analize koji zahteva razmatranje rodne, klasne ili neke druge dimenzije intergeneracijskih odnosa i transfera u svetlu kontekstualnih datosti koje oblikuju dejstvenost aktera, kao i odnose dominacije. Eksplicitnija skopčanost sa perspektivom životnog toka i strukturisane individualizacije, uz naglašavanje opozicije autonomija-zavisnost

kao centralne ose dinamike porodičnih odnosa, predstavljaju ključne segmente teorije intergeneracijske ambivalencije. Bengtsonov model tek parcijalno dotiče potrebu za autonomijom i zavisnošću, pri čemu greška leži i u činjenici da se zahtev za autonomijom pripisuje isključivo mlađim članovima porodice, dok se težnja za zavisnošću i kohezijom vezuje za starije (Bengtson, Kuypers, 1971).

Iako je prigovor Bengtsonovom prvobitnom modelu intergeneracijske solidarnosti koji se ticao izrazitog normativizma u velikoj meri ispravno adresiran, čini se da uzrok nekim kritikama pomenutog modela, između ostalog, leži u jednostranoj interpretaciji često isticanog pojma „solidarnost“ i sledstveno tome, preneglašavanju pozitivnih aspekata intergeneracijskih odnosa. Naime, svaka od Bengtsonovih šest dimenzija intergeneracijske solidarnosti u sebi sadrži i negativan pol, što znači da se u svaku može smestiti empirijski utvrđen odnos međusobnog neslaganja, distanciranosti ili individualizacije. Ipak, ključnu prednost same upotrebe pojma „ambivalencija“ predstavlja apostrofiranje dijalektičkog odnošenja strukture i dejstvenosti, autonomije i zavisnosti, kao i solidarnosti i konflikta. O savremenim tendencijama otklona od pojma „solidarnost“ i psihologizma u pristupu ovoj temi najbolje svedoči primetna promena perspektive Bengtsonovih nekadašnjih saradnika koji proteklih godina uvažavaju doprinose teorije intergeneracijske ambivalencije, uz u manjoj ili većoj meri deciderano udaljavanje od jednoznačno formulisanog modela intergeneracijske solidarnosti i poziv na otvorenu debatu o njegovoj rekonceptualizaciji koja bi uključila i strukturno i normativno uslovljenu ambivalenciju (Silverstein et al, 2010; Lendon et al., 2014; Giarrusso et al., 2005).

Najzad, potrebno je ukratko ukazati i na metodološke izazove primene teorije intergeneracijske ambivalencije. Ambiciozni pokušaj sintetisanja svih relevantnih dimenzija solidarnosti i konflikta unutar pojma „ambivalencija“ pokazao se delimično uspešnim, budući da postaje prilično apstraktan pri suočavanju sa izazovom empirijske konkretizacije. Imajući u vidu činjenicu da istraživanje porodičnog etosa i dinamike podrazumeva rad sa heterogenim jedinicama analize, kao i potrebu za informacijama o refleksivnosti aktera i značenjima koja oni pridaju različitim događajima i sopstvenoj i tuđoj dejstvenosti, ističe se zahtev za razvijanjem empirijski složenih mešoviti (kvalitativnih i kvantitativnih) pristupa ovoj temi. Premda poželjno, longitudinalno praćenje intergeneracijskih odnosa nosi izuzetan rizik od suočavanja sa problemom osipanja uzorka (Hermanowitz, 2013, prema: Tomanović, 2020: 11). Pored toga, budući da istraživanje intergeneracijskih odnosa nužno oscilira na osi prošlost-sadašnjost, centralni problem predstavlja ispitanikovo izveštavanje o sopstvenom „življenom životu“ (*life lived*) na osnovu kojeg se, usled svesno ili nesvesno izvršene selekcije pri rekonstrukciji proživljenih ili sadašnjih događaja, verodostojnost njegovih narativa (*life told*) može dovesti u pitanje (Tomanović, 2020: 17). Ovaj problem utoliko je izraženiji u slučaju istraživanja intergeneracijskih odnosa, zbog toga što njihova relacionala priroda diktira nužnost interpretacije ne samo sopstvene življene stvarnosti, već i tuđeg ponašanja, razmišljanja i emocija.

Teorija intergeneracijske ambivalencije pokazala se nimalo jednostavnom za operacionalizaciju i merenje, te su mogućnost i način empirijske primene

ove perspektive još uvek predmet akademskih debata koje su daleko od uspostavljanja konsenzusa (Connidis, 2015; Lendon et al., 2014; Lüscher, 2002). Nesumnjivo je da, za razliku od Bengtsonovog modela, teorija intergeneracijske ambivalencije dosledno uvažava emocionalne, strukturne i normativne aspekte porodičnih odnosa, što je čini adekvatnijom za sistematičnu analizu i primenu u različitim društveno-ekonomskim kontekstima. Međutim, problem leži u upravo težnji ovog pristupa da obuhvati sve značajne aspekte intergeneracijskih odnosa, što ujedno podrazumeva i zahtev za upotrebom više istraživačkih metoda. Sveobuhvatnost ove perspektive i nedefinisanost opsega i značenja pojma „ambivalencija“ mogu predstavljati kamen spoticanja, budući da bez jasne specifikacije i operacionalizacije pojmova postoji opasnost da se relevantni empirijski nalazi nehotice dodatno „zamagle“ umesto objasne. Stoga bi budući poduhvati teorijske i metodološke artikulacije teorije intergeneracijske ambivalencije trebalo da doprinesu obuzdavanju njenih spekulativnih pretenzija i aktivaciji heurističkog potencijala.

Literatura

- Beck, U. Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Bek, U. 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bender, D. 1967. A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-residence, and Domestic Functions. *American Anthropologist*, 69(5): 493–504.
- Bengtson, V. L. Kuypers, J. A. 1971. Generational Difference and the 'Developmental Stake'. *Aging and Human Development*, 2(1): 249–60.
- Bengtson, V. L. 1975. Generation and Family Effects in Value Socialization. *American Sociological Review*, 40(3): 358–371.
- Bengtson, V. L. Rosenthal C. J. Burton, L. M. 1990. Paradoxes of Families and Aging, in: Binstock, R. H. George, L. K. (eds.). *Handbook of aging and the social sciences*, San Diego, CA: Academic Press.
- Bengtson, V. L. Roberts, R. 1991. Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4): 856–870.
- Bengtson, V. L. Giarrusso, R. Mabry, J. B. Silverstein, M. 2002. Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships?. *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 568–576.
- Bengtson, V. L. 2011. Gerontology with a „J”: Personal Reflections on Theory-building in the Sociology of Aging, in: Settersten R. A. Angel, J. L. (eds.). *Handbook of Sociology of Aging*, New York: Springer.
- Bobić, M. 2003. Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima. *Stanovništvo*, 41(1): 65–91.
- Bourdieu, P. 1993. 'Youth' is just a word, in: Bourdieu, P. (ed.). *Sociology in Question*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Brannen, J. 2003. Towards a Typology of Intergenerational Relations: Continuities and Change in Families. *Sociological Research Online*, 8(2): 50–60.
- Brannen, J. 2006. Cultures of Intergenerational Transmission in Four-generation Families. *Sociological Review*, 54(1): 133–154.
- Burdije, P. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Clarke, E. Preston, M. Raskin, J. Bengtson, V. 1999. Types of Conflicts and Tensions between Older Parents and Adult Children. *The Gerontologist*, 39(3): 261–270.
- Connidis, I. A. McMullin, J. A. 2002. Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 558–567.
- Connidis, I. A. 2015. Exploring Ambivalence in Family Ties: Progress and Prospects. *Journal of Marriage and Family*, 77(1): 77–95.
- Čičkarić, L. 2006. *Društvene promene i generacijska politika*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Eisenstadt, S. N. 1956. *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Elder, G. H. Jr. 2000. The Life Course, in: E. F. Borgatta, R. J. V. Montgomery (eds.). *Encyclopedia of Sociology*, 2nd ed., Vol. 3. New York: Macmillan Reference USA.
- Fingerman K. 1996. Sources of Tension in the Aging Mother and Adult Daughter Relationship. *Psychology & Aging*, 11(4): 591–606.
- Fingerman, K. Pitzer, M. Lefkowitz, S. Birditt, S. Mroczek, D. 2008. Ambivalent Relationship Qualities between Adults and Their Parents: Implications for Both Parties' Well-being. *The Journals of Gerontology*, 63(6): 362–371.
- Gauthier, A. 2002. The Role of Grandparents. *Current Sociology*, 50(2): 295–307.
- Giarrusso, R. Silverstein, M. Gans, D. Bengtson, V. L. 2005. Ageing Parents and Adult Children: New Perspectives on Intergenerational Relationships, in: Johnson, M. (ed.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Hagestad, G. O. 1986. Dimensions of Time and the Family. *American Behavioral Scientist*, 29(6): 679–694.
- Homans, G. 1950. *The Human Group*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Homans, G. 1961. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. Norris, P. 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuljić, T. 2009. *Sociologija generacija*. Beograd: Čigoja štampa.

- Lasch, C. 1986. *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
- Lendon. J. Silverstein, M. Giarrusso, R. 2014. Ambivalence in Older Parent–Adult Child Relationships: Mixed Feelings, Mixed Measures. *Journal of Marriage and Family*, 76(2): 272–284.
- Luescher, K., Pillemer, K. 1998. Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 60(2): 413–425.
- Lüscher, K. 2002. Intergenerational Ambivalence: Further Steps in Theory and Research. *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 585–593.
- Mason, J. May, V. Clarke, I. 2007. Ambivalence and the Paradoxes of Grandparenting. *Sociological Review*, 55(4): 687–706.
- Mead, M. 1970. *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap*. London: The Bodley Head.
- Milić, A. 2004. Transformacija porodice i domaćinstva – zasto i strategija preživljavanja, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Milić, A. 2007. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Parrott, T. M. Bengtson, V. L. 1999. The Effects of Earlier Intergenerational Affection, Normative Expectations and Family Conflict on Contemporary Exchanges of Help and Support. *Research on Aging*, 21(1): 73–105.
- Pešić, J. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: ISI FF.
- Pillemer, K. Suitor, J. 2002. Explaining Mothers' Ambivalence Toward Their Adult Children. *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 602–613.
- Pillemer, K. Munsch, C. L. Fuller-Rowell, T. Riffin, C. Suitor, J. J. 2012. Ambivalence Toward Adult Children: Differences Between Mothers and Fathers. *Journal of Marriage and Family*, 74(5): 1101–1113.
- Riley, M. W. Riley, Jr. J.W. 1993. Connections: Kin and Cohort, in: Bengtson, V. L. Achenbaum, A. (eds.). *The Changing Contract across Generations*, New York: Hawthorne.
- Roberts, R. Richards, L. Bengtson, V. 1991. Intergenerational Solidarity in Families. *Marriage & Family Review*, 16(1–2): 11–46
- Silverstein, M. Chen, X. Heller, K. 1996. Too Much of a Good Thing? Intergenerational Social Support and the Psychological Well-being of Older Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 58(4): 970–982.
- Silverstein, M. Bengtson, V. L. 1997. Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child–Parent Relationships in American Families. *American Journal of Sociology*, 103(2): 429–460.
- Silverstein, M. Conroy, S. J. Wang, H. Giarrusso, R. Bengtson, V. L. 2002. Reciprocity in Parent-Child Relations Over the Adult Life Course. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 57(1): 3–13.

- Silverstein, M. Gans, D. Lowenstein, A. Giarrusso, R. Bengtson, V. L. 2010. Older Parent-Child Relationships in Six Developed Nations: Comparisons at the Intersection of Affection and Conflict. *Journal of Marriage and Family*, 72(4): 1006–1021.
- Silverstein, M. Conroy, S. Gans, D. 2012. Beyond Solidarity, Reciprocity and Altruism: Moral Capital as a Unifying Concept in Intergenerational Support for Older People. *Ageing & Society*, 32(7): 1246–1262.
- Szydlik, M. 2008. Intergenerational Solidarity and Conflict. *Journal of Comparative Family Studies*, 39(1): 97–114.
- Tomanović, S. Ignjatović, S. 2004. Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Tomanović, S. 2012. Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja, u: Tomanović, S. et al. (ur.). *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.
- Tomanović, S. Stanojević, D. 2015. *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.
- Tomanović, S. Stanojević, D. Ljubičić, M. 2016. *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Tomanović, S. 2020. Longitudinalno kvalitativno istraživanje u praksi: prednosti, dileme i rešenja. *Sociologija*, 57(1): 8–23.
- Tripković, G. 2009. Odnosi generacija u Srbiji: porodični i društveni nivo, u: Milić, A. Tomanović, S. (ur.). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISI FF.